

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Wydział Nauk Pedagogicznych

KINGA KRAWIECKA

julia_345@interia.pl

*Rysunek osób z niepełnosprawnością intelektualną
– twórcze medium i fundament autorehabilitacji*

Drawing people with intellectual disabilities – a creative medium
and the foundation autorehabilitation

STRESZCZENIE

Sztuka plastyczna posiada już swego rodzaju historię w koncepcjach kształcenia i wychowania, terapii i rehabilitacji. Przyjmuje różne funkcje od czysto utylitarnych do poznawczych i wychowawczych. Mieści się w obrębie wychowania estetycznego, wychowania przez sztukę. Wyznacza tym samym obraz osoby, która w danym systemie oddziaływania jest mniej lub bardziej twórcza i świadoma roli wartości artystycznych oraz estetycznych w życiu człowieka. Tradycyjnym jej celem jest natomiast kształcenie twórczej postawy w zakresie dyspozycji poznawczych i emocjonalnych oraz przygotowanie do aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym.

Kluczowym zadaniem pedagoga specjalnego pracującego z osobami z niepełnosprawnością intelektualną jest inicjowanie procesu autorehabilitacji. Istotną rolę odgrywa tutaj proces autokreacji osoby z niepełnosprawnością intelektualną, zaś jednym z możliwych oddziaływań jest twórczość plastyczna, a w szczególności działalność rysunkowa.

Artykuł jest próbą pogłębionej refleksji nad charakterystyką i procesem kształtowania przestrzeni autorehabilitacyjnej na podstawie wartości rysunku jako fundamentalnego medium twórczości plastycznej.

Zwrócono uwagę na podstawowe aspekty, które potwierdzają, że jednostka z niepełnosprawnością intelektualną potrafi być aktywna twórczo, a dzięki temu nadawać swoim działaniom charakter rehabilitacyjny – wzmacniać niezaburzone funkcje psychiczne, intelektualne i fizyczne, korygować nieprawidłowości rozwojowe oraz rozwijać zainteresowania i uzdolnienia.

Słowa kluczowe: Sztuka plastyczna, rysunek osoby z niepełnosprawnością intelektualną, rehabilitacja, autorehabilitacja

Plastyka jest doświadczeniem uniwersalnym, ponieważ każdy może je przeżyć i dzielić z innymi. Jej podstawowe elementy: kompozycja, linia, barwa, wolor, kształt, proporcja, płaszczyzna, oddziałują na jednostkę i pobudzają w niej określone funkcje psychofizyczne. Dzieje się tak, ponieważ przekaz i siła wyrazu, jakie niesie plastyka, zawierają całe spektrum ekspresji emocjonalnej. Plastyka zatem powinna towarzyszyć ludzkiemu doświadczeniu i wspierać je we wszystkich aspektach życia.

Nie trzeba podkreślać, że bogate dziedzictwo kulturowe plastyki ma ogromną wartość i znaczenie dla każdego człowieka. Dla osoby z niepełnosprawnością intelektualną korzyści, jakie może przynieść kontakt z plastyką, są tak znaczące, że wymagają szczególnej uwagi i gruntownej analizy. Należy zaznaczyć, iż posiada ona swego rodzaju historię w koncepcjach kształcenia i wychowania, terapii i rehabilitacji, przyjmując różne funkcje – czysto utylitarne, poznawcze czy wychowawcze. Mieści się w obrębie wychowania estetycznego, wychowania przez sztukę, wyznaczając tym samym obraz osoby, która w danym systemie oddziaływania jest mniej lub bardziej twórcza i świadoma roli wartości artystycznych w życiu człowieka.

Życie codzienne stawia przed osobami z niepełnosprawnością intelektualną coraz wyższe wymagania. Każda podjęta próba zmiany własnego losu wymaga zatem coraz większego wysiłku, żmudnej pracy nad sobą i nieskończonej wiary w siebie. Twórcze działania plastyczne mają zatem na celu pomóc tym jednostkom stać się silniejszymi od warunków zewnętrznych – a im bardziej docenimy ich znaczenie, tym wyżej będziemy plasować proces kreacji rysunkowej, tym samym czyniąc z niej fundament autorehabilitacji.

(AUTO)REHABILITACJA – PODSTAWA AKSJOLOGICZNA

Jednostki dotknięte niepełnosprawnością intelektualną nie są w stanie brać pełnowartościowego udziału w doświadczaniu życia we wszystkich jego aspektach. Często nie potrafią zasymilować wydarzeń życiowych, bywają rozczarowane, gdy nie mogą odebrać i właściwie zinterpretować informacji płynących z otoczenia. Wiąże się to z kolei z zaniżoną samooceną i brakiem wiary we własne możliwości. Reakcje na świat bywają sparaliżowane przez strach i lęk, a sama jednostka może czuć się wyizolowana w otaczającym ją środowisku. Niekiedy już od urodzenia jej możliwości są dezaktywowane przez niepełnosprawność, co przyczynia się do opóźnienia rozwoju i daleko idącego ograniczenia kontaktu ze światem, a trudności w komunikacji uniemożliwiają kształtowanie się kompetencji. Dlatego też plastyka może mieć ogromne znaczenie w aktywizowaniu i wzmacnianiu życia i funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną.

J. Vanier, wybitny filozof, który swoje życie związał ze wspólnotą osób z niepełnosprawnością intelektualną, którego cała działalność przeniknięta była ideą personalizmu chrześcijańskiego, pisał w sposób następujący:

Człowiek dla swojego rozwoju potrzebuje wody i chleba. Jeżeli nie przyjmuje pożywienia, umiera. Żeby zaś wzrastać duchowo, podobnie jak roślina potrzebuje on słońca, wody, powietrza i ziemi. [...] Pokarmem jest wszystko to, co budzi z uśpienia istotę naszego bytu i stawia nam ją przed oczy. Może nim być słowo, lektura, spotkanie, wydarzenie, załamanie, cierpienie, które ujawniają nam to, co najistotniejsze i budzą ze snu głębie naszego serca, przywracając nadzieję (Vanier, za: Wojciechowski 2004, s. 134).

C. Kosakowski, który prezentuje „myśl osobową” w pedagogice specjalnej, wpisuje ujęcie personalistyczne w teorię i praktykę rehabilitacji. Podmiotowość czyni normą postępowania w tymże procesie, a szczególne jej znaczenie podkreśla w procesie autorehabilitacji. Autorehabilitacją nazywa jedną z dróg w procesie rehabilitacji, akcją dynamizowania i pozyskiwania osoby do pracy nad sobą oraz przekazania jednostce na miarę możliwości odpowiedzialności za siebie. Ponadto definiuje ją jako proces wzbudzania aktywności poznawczej i motywacyjnej do jak najpełniejszego rozumienia istniejącej rzeczywistości (Kosakowski 2003, s. 36).

A. Wojciechowski, artysta, twórca Pracowni Rozwijania Twórczości Osób Niepełnosprawnych w Toruniu, aspekt podmiotowości zaznacza natomiast w relacji osobowej podopieczny–terapeuta, pisząc o niej, że „stają wobec siebie co najmniej dwa byty osobowe – wolne i rozumne. Nawet gdyby któryś z nich był w sytuacji jakby słabszej rozumności – spowodowanej jakimiś przyczynami” (Wojciechowski 2004, s. 7).

Normą postępowania rehabilitacyjnego, rewalidacyjnego w myśl przywołanych refleksji, jest zasada podmiotowości. W ogólnym przesłaniu humanistycznym oznacza ona „to, że człowiek jest kimś, ma określoną tożsamość, która go wyróżnia od innych, że jego własna działalność zależy w znacznym stopniu od niego samego” (Tomaszewski 1993, s. 596). W przesłaniu pedagogiki specjalnej natomiast zwrócono uwagę na dwie istotne kwestie. Pierwsza z nich to uzyskanie maksymalnie możliwej podmiotowości przez człowieka z niepełnosprawnością, druga to podmiotowe traktowanie jego osoby „jako niepowtarzalnej jednostki ze wszystkimi mocnymi i słabymi stronami, mającej prawo do samorealizacji w integracji z innymi ludźmi” (Stochmiałek 1994, s. 53–54).

Podobną interpretację znajdziemy u Ottona Lipkowskiego:

Każda istota ludzka niezależnie od jej sytuacji i stopnia upośledzenia, jest człowiekiem. Każda jednostka, także najbardziej dotknięta upośledzeniem, ma prawo do uznania jej człowieczeństwa. [...] Zadaniem pedagogiki specjalnej jest dostrzeżenie w każdej jednostce ludzkiej prawa do szacunku, do opieki i pełni rozwoju, i organizowanie pomocy na miarę możliwości rozwojowych jednostki upośledzonej (Lipkowski 1977, s. 9).

Niepełnosprawność ma różne stopnie i różne formy, a co za tym idzie – konsekwencje dla funkcjonowania jednostek nią dotkniętych. Ważne jest, aby potrafić maksymalnie zwiększyć zdolności do jak najbardziej samodzielnego ich życia i pracy, do jak najpełniejszego włączenia się w życie społeczne, kulturowe oraz jak najbardziej optymalnego rozwoju osobistego. J. Stochmiałek tak pisał:

Możliwie wielostronny rozwój młodzieży niepełnosprawnej warunkowany jest zarówno przez rodzaj i poziom niepełnosprawności, jak też przez funkcjonowanie systemu rewalidacji (rehabilitacji) leczniczej, społecznej i zawodowej współwystępującego z systemem edukacyjnym, a także przez poziom i rodzaj aktywności własnej – autokreację własnych kompetencji biograficznych (Stochmiałek 1991, s. 121).

Zrozumiałe jest, że pewne dysfunkcje człowieka uniemożliwiają pełnię działań społecznych, przypisywaną podmiotowości, a uzależnienie w funkcjonowaniu od pomocy innych nie sprzyja jej, ale niedopuszczalne jest, by sam styl pracy, koncepcje i podejście ograniczały podmiotowość człowieka z niepełnosprawnością intelektualną (Krause 2010, s. 201).

W tym sensie rzeczywista realizacja postulatów podmiotowego traktowania osoby niepełnosprawnej nastąpiła w pedagogice specjalnej wraz ze zmianami koncepcyjnymi rehabilitacji i praktyczną realizacją koncepcji humanistycznej, którą zapoczątkowano zmianami transformacyjnymi. Na podstawie wyznaczników podmiotowości człowieka niepełnosprawnego rozwinięto koncepcje możliwej do osiągnięcia przez niego autonomii (Krause 2010, s. 202).

Zarysowana podstawa aksjologiczna jest kumulacją podjętej refleksji teoretycznej, jak również praktycznego oddziaływania znaczących obszarów plastyki – plastyki, która stanowi wyraz konkretnej indywidualności, będący potwierdzeniem autentyczności jednostki ludzkiej, pozwalający przekroczyć granice jej odrębności, a jednocześnie stanowiący jedną z form autorehabilitacji.

SZTUKA PLASTYCZNA W PROCESIE AUTOREHABILITACJI

Plastyka jest swoistym światem. Każdy człowiek zdobywa w nim i przeżywa własne doświadczenia. Nieograniczona głębia plastyki, związane z nią bogactwo przeżyć, doznań uczuciowych i estetycznych, dostępna jest wrażliwym na piękno odbiorcom – zarówno twórcom, jak i teoretykom sztuki, pedagogom, psychologom, terapeutom, wreszcie zwyczajnym ludziom dotkniętym niepełnosprawnością intelektualną. Patrzący zachwycają się jej pięknem, przeżywają różnorodne stany emocjonalne, doznają radości, smutku.

Twórcy sztuki plastycznej, jej interpretatorzy w nieustannym procesie poznawania plastyki i doskonalenia swoich umiejętności wykonawczych zgłębiają jej tajemnicę, próbując dokładniej zrozumieć formalną i przedstawieniową wartość dzieła plastycznego, odkryć jego sens, przekaz i zawartość emocjonalną. Plastyka

jest dla nich nieprzemijającym źródłem wiedzy i przeżycia duchowego, inspiracją, dzięki której próbują przekazać odbiorcy swoje uczucia.

[...] artysta szuka sposobów przekazywania odbiorcy swoich doznań na temat tego, co sam poznaje, i środków przekazywania swoich wrażeń poprzez różne sposoby interpretacji przedstawionej rzeczywistości, różne sposoby technicznego wykonania i komponowania (Hohensee-Ciszewska 1976, s. 109).

Twórcom dbającym o to, by tworzona przez nich sztuka plastyczna niosła ich własne, indywidualne przesłanie, a którzy pozostają mimo to wierni tradycji plastycznej minionych wieków, potrzebne są wiedza i umiejętności oraz doświadczenia w zakresie interpretacji i percepcji plastyki. Zgłębiają oni możliwości twórczego łączenia barw, linii, kształtów, poznając korelacje pomiędzy treścią i formą. Teoretyk sztuki R. Arnheim pisze:

Przywilejem artysty jest zdolność przekazywania swoich doznań innym przez materializowanie ich znaczenia i istoty w wybranym medium. Nieartysta sam spożywa owoce mądrej wrażliwości. Nie potrafi nadać im odpowiedniej formy. W sposób mniej lub bardziej artykułowany potrafi wyrazić siebie, ale nie doznanie. W chwilach, w których istota ludzka jest artystą, znajduje kształt dla bezcielesnej struktury swoich uczuć (Arnheim 1978, s. 175–176).

Niektóre z wyżej opisanych doświadczeń w świecie plastyki nie są obce również osobom z niepełnosprawnością intelektualną. Odkrywają one nowy wymiar sztuki, którą się zajmują i która nabiera dlań nowych znaczeń. Ich swoiste odkrycia w tej dziedzinie rzucają nowe światło na fenomen, jakim jest plastyka we wszystkich jej aspektach. Akt tworzenia, kreowania, komponowania plastycznego staje się dla nich nowym polem doświadczeń, nieprzemijającą motywacją i ożywczą energią, a każdy ślad pozostawiony na czystej karcie papieru nabiera specjalnego znaczenia. O nowym wymiarze twórczości plastycznej osób z niepełnosprawnością intelektualną tak pisała B. Aumer:

Podczas zajęć osoby z głębszym upośledzeniem umysłowym miały okazję poznać różne warsztaty plastyczne, z których zdecydowanie najbardziej polubiły malowanie. Zgodnie z miejscowym zwyczajem nie ingerowałam w powstające prace, nie krytykowałam i nie udzielałam dobrych rad. Ograniczałam się do krótkiego opowiadania na początku zajęć, żeby wciągnąć osoby w rozmowę. Tak powstał temat zajęć. Następnie rozdawałam farby i prosiłam, żeby każda z nich zrobiła jak najwięcej kolorów. Wszyscy malowali w skupieniu. Zdumiała mnie doskonałość powstających obrazów. Wiele wskazywało, że osoby z góry wiedziały, co i jak chcą namalować. Powstawały dzieła pełne harmonii, wyszukane w kolorze, trafne kompozycyjnie, ciekawie rozwiązane rytmicznie. Osoby tworzyły w radości, chciały malować, zależało im na mojej malarskiej namietności odbioru. Spotkałam się z nieoczekiwaną eksplozją talentów. Ciągle nie wiem, jak one to robią, jak pracuje ich świadomość. Ci artyści dotknięci upośledzeniem umysłowym są ciekawsi od wielu artystów intelektualistów, są prostolinijni i artystycznie mądrzy. Są natchnieni – wspaniale bezpieczni w swojej twórczości (Aumer 1995, s. 4).

Sztuka plastyczna jest działalnością artystyczną, która uczy rozumienia świata, rozumienia potrzeb drugiego człowieka, niezależności myślenia oraz szacunku dla siebie samego. Jest wskaźnikiem rozwoju każdej jednostki.

Dziecko przechodzi w procesie poznania od egocentrycznych ujęć rzeczywistości do stopniowego dostrzegania „ja” jako części otoczenia (Drzewucka 2010, s. 130).

Wytwór plastyki natomiast odzwierciedla „uczucia, zdolności intelektualne, poziom fizycznego rozwoju, świadomość percepcyjną, pierwiastek twórczy, smak estetyczny i poziom rozwoju społecznego autora” (Drzewucka 2010, s. 130). W związku z tym należy zaznaczyć, iż plastyka – podobnie jak każda inna sztuka – rodzi się z intensywnego kontaktu międzyosobowego. To dzięki niemu dochodzi do poznania siebie, innych ludzi oraz świata.

To malarstwo wynikało z bardzo dobrego kontaktu. Osoby poczuły się swobodnie wobec problemów, które są problemami każdego artysty. Artysty, którzy w kontaktach z ludźmi i ze zwierzętami odnajduje swój stosunek do rzeczywistości (Aumer 1995, s. 5).

Działanie plastyczne dostarcza każdej jednostce okazji do rozwoju emocjonalnego, a zakres tego rozwoju pozostaje w bezpośrednim związku z siłą, z jaką tworzący identyfikuje się ze swoim dziełem. Poszczególne stadia autoidentyfikacji kształtują się od niskiego poziomu zaangażowania, którego przykładem mogą być częste stereotypowe powtórzenia lub nieprzystosowanie emocjonalne, do poziomu wysokiego, na którym jednostka jest w pełni pochłonięta wykonywaną czynnością (Lovenfeld, Brittain 1977, s. 19). Plastyka to emocje, przeżycia, uczucia, wzruszenia, które „nie da się przetłumaczyć na język mówiony. Przez wszystkie wieki próby interpretacji są próbami dociekania czegoś, czego nie da się wytłumaczyć. Ci artyści mieli potrzebę tworzenia, aczkolwiek nie wiedzieli, że spotka ich taka przyjemność, jak wystawianie prac. Ich działania były bezinteresowne. My często myślimy, co się stanie z naszym dziełem. Jaki będzie jego odbiór. Oni mieli czystą radość tworzenia” (Aumer 1995, s. 6). W tym miejscu należy również zaznaczyć, że tworzenie pracy plastycznej przez człowieka daje upust jego emocjom, a tym samym dochodzi do zjawiska ekspresji.

Pod wpływem idei psychologii i pedagogiki humanistycznej ukształtował się najszerszy zakres pojęcia ekspresji. Daje temu wyraz W. Pielasińska, pisząc, że „ekspresja stanowi ślad konkretnej indywidualności, jest to potwierdzeniem własnej autentyczności, a jednocześnie pozwala przekraczać granice własnej odrębności poprzez nawiązywanie związku ze światem” (Pielasińska 1983, s. 54). Plastyka zatem jest umiejętnością przekraczania siebie, swoich barier, granic, wątpliwości. W przypadku sztuki plastycznej osób z niepełnosprawnością intelektualną, o której tak wyraźnie pisze B. Aumer, „reżyseria obrazów jest tak bo-

gata i skomplikowana, aż budzi się wielka zazdrość profesjonalisty. Przypadek to jest cudowna rzecz w sztuce, jeśli się umie go zauważyć i zatrzymać. Oni to umieją instynktownie. Każdy z nas marzy o tym, żeby mieć w sobie coś z dziecka i coś z szaleńca, mówiąc dokładniej – odwagę szaleńca i prostotę instynktu dziecka. To jest też potrzebne do możliwości przekroczenia” (Aumer 1995, s. 6).

Człowiek, działając plastycznie, komunikuje się ze światem, wchodzi w dialog z rzeczywistością. W związku z powyższym należy wziąć pod uwagę walory komunikacyjne twórczości plastycznej, zwracając uwagę na powiązaną z ekspresją projekcję twórczą. Stanowi ona „przeniesienie informacji z wnętrza psychiki na zewnątrz w sposób spontaniczny treści często nieświadomych, w formach symbolicznych lub fizycznych (ruch, mimika, wokalizacja, werbalizacja, rysowanie, malowanie, konstruowanie) itp., a także w procesie twórczym i jego charakterze” (Popiek 2003, s. 49). Podczas komunikowania się ze światem, nie jest istotny wyłącznie efekt materialny działania plastycznego: rysunek, malunek, wydzieranka, ale przede wszystkim olśnienie, blask, rytm, przeżycie. Dalej B. Aumer pisze: „Drogi mojego olśnienia są inne. My musimy przedzierać się przez chaszczę wątpliwości i zaszczości, żeby czasem osiągnąć tę niesłychaną świeżość kontaktu ze światem. Nam się to ujawnia w kawałeczku, we fragmencie. Oni nie mają tych zaszczości, i to jest ich siła. Nie mają tych wątpliwości. Są różne sfery komunikacji pomiędzy ludźmi. Niekoniecznie werbalne. Tutaj okazuje się, że sfera werbalna nie jest ważna. Mam poczucie zbędności słów. Tu widzę związek komunikatów w sposób naturalny” (Aumer 1995, s. 7).

W tym miejscu warto również zwrócić uwagę na powiązanie plastyki z wyobraźnią. Jak pisała A. Trojanowska-Kaczmarek czy jak podkreślał J. Górniewicz, wyobraźnia ściśle łączy się z percepcją, uwagą, emocjami, pamięcią, empatią, intuicją, myśleniem i wieloma innymi procesami. Jej rolą jest pobudzanie działania człowieka oraz umożliwienie kompensacji braków i tworzenie idealnej wizji rzeczywistości (Górniewicz 1992, s. 12). Natomiast plastyka jako wytwór wyobraźni jest równocześnie podstawowym czynnikiem jej inspirowania. Uczestniczy więc we wszystkich artystycznych i pozaartystycznych procesach „tworzenia nowego”.

Działanie plastyczne umożliwia również każdej jednostce rozwój spontaniczności. Rysując, malując czy rzeźbiąc, człowiek doznaje satysfakcji i uciechy z możliwości udziału w procesie powstawania wytworu. Każdy wytwór natomiast angażuje psychicznie, fizycznie, pozwalając na spontaniczną, a co za tym idzie – autentyczną wypowiedź.

Każdy artysta miewa uczucie olśnienia, a potem zaczyna się zastanawiać, czy to nie jest wtórne, czy tego już nie było i zaczyna hamować swoją naturalność. Zaczyna się kreować (Aumer 1995, s. 5).

Natomiast u osoby z niepełnosprawnością intelektualną „odpada cała sfera z doświadczeniem z przeszłości, z doświadczeniem wszystkich znanych artystów. Pozostaje to, co jest tajemnicą sztuki” (Aumer 1995, s. 6).

Sztuka, czy bardziej precyzyjnie – działalność plastyczna, służy rozwijaniu i usprawnianiu ekspresji w wyrażaniu treści i emocji przez intuicję i spontaniczną kreatywność. Powstaje dzieło, wytwór, poprzez które autor prezentuje sobie właściwą percepcję świata zewnętrznego wraz ze swoimi przemyśleniami i przeżyciami.

Sztuka plastyczna jako umiejętność rozumienia świata, rozumienia potrzeb drugiego człowieka, jako umiejętność interpretowania i autentycznego wyrażania własnych emocji, jako siła komunikacji i głębia spontaniczności wpleciona jest w całokształt ogólnych walorów autorehabilitacji. Taki zakres rozważań akcentuje założenia sztuki plastycznej w procesie autorehabilitacji, która ukazuje wizerunek osoby z niepełnosprawnością intelektualną z jej słabością i siłą, z jej ograniczeniami i możliwościami, z jej pragnieniami doznawania wyższej jakości życia. Zatem autorehabilitacja poprzez aktywność plastyczną czyni osobę autorem swojego życia.

Działalność plastyczna osób z niepełnosprawnością intelektualną jest próbą ukazania twórczości jako sposobu komunikowania się z otaczającym je światem, twórczości jako sposobu wyrażania pragnień i emocji oraz budowania dialogu z losem ograniczającym życiową przestrzeń, a tym samym twórczości będącej formą terapii i autorehabilitacji.

RYSUNEK OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ W PRZESTRZENI TWÓRCZEJ – UWARUNKOWANIA

Osoba dotknięta niepełnosprawnością intelektualną ma wiele potrzeb zbieżnych z potrzebami jednostek, których poziom rozwoju umysłowego nie jest w żaden sposób zaburzony czy zahamowany. W związku z tym na szczeblu estetyki ujawnia ona potrzebę wypowiedzenia się bądź inaczej – zmanifestowania swojego istnienia. Potrzeba ta zauważona i odpowiednio stymulowana może realizować się poprzez określoną formę ekspresji twórczej, np. w rysunku, choćby za pomocą podstawowych narzędzi, takich jak ołówek czy kredki.

Należy zaznaczyć, iż dzieci o prawidłowym rozwoju intelektualnym potrafią zachwycić fantazją, rozbijającą naiwnością, swoistą reżyserią własnych rysunków. Są też dobrymi obserwatorami otaczającej rzeczywistości, spostrzegają różnice, kontrasty, ale też pojawiające się podobieństwa. Transponują to wszystko w sposób, którego w późniejszym wieku nie będą potrafiły powtórzyć. W dziecięcej twórczości fascynuje wyobraźnia i charakterystyczna kreatywność (Szuman 1990, s. 116–126). W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną „potencjał ten pozostaje z reguły w uśpieniu. Szczególnie trudno dotrzeć do pokła-

dów wyobraźni, która w przypadku dzieci pełni funkcję pierwszoplanową. [...] Zadanie wydobywania drzemiących uczuć i dyspozycji pobudzenia zawieszona w próżni fantazji należy więc do animatora” (Garda-Lukaszewska, Szperkowski 1997, s. 9–10).

Warunkiem aktywności rysunkowej osób z niepełnosprawnością intelektualną jest zachowanie zasady podmiotowości zarówno w ujęciu obiektywistycznym, jak i subiektywistycznym. Poczucie podmiotowości wyraża się we własnej odrębności, indywidualności oraz w swobodnym i skutecznym działaniu (Siemież 2001, s. 481–488). Podmiotowość sprzyja autorehabilitacji, a więc ukierunkowanemu procesowi mobilizacji możliwości jednostki, tkwiących w jej rozwoju psychofizycznym. Autorehabilitacja przebiega na trzech poziomach: emocjonalnym, behawioralnym i świadomościowym, służąc celom rehabilitacji, jakim jest samorealizacja osoby z niepełnosprawnością intelektualną (Obuchowska 1991, s. 67).

Zdaniem A. H. Masłowa, samorealizacja (samoaktualizacja, samorozwój, indywidualizacja) jest kluczem do działalności twórczej. Samorealizacja jest stawianiem się tym, kim się potencjalnie jest, bowiem człowiek z natury wyposażony jest w cały zakres uzdolnień, zainteresowań i potrzeb, które ujawniają się przez działanie (Maslow 1990, s. 89). Takim aktem twórczym jest działalność rysunkowa osób z niepełnosprawnością intelektualną. Rysunek zawiera treści terapeutyczne o wielkiej sile oddziaływania. Poprzez sferę emocjonalną warstwy formalnej i przedstawieniowej otwiera przed umysłem człowieka niepełnosprawnego nowe wartości i doznania estetyczne, które są niezmiernie ważne dla optymalnego funkcjonowania w kulturze społeczeństwa.

Jednostki z niepełnosprawnością intelektualną, tworząc przestrzeń rysunkową, wzmacniają instynkt życia, opanowują lęki, poskramiają dręczące je przykre doznania, przenosząc je na kartę papieru. Twórcza aktywność, w tym aktywność rysunkowa, ma miejsce w szeroko pojętej przestrzeni społecznej. Na gruncie pedagogiki specjalnej szczególnego znaczenia nabiera społeczny klimat jako warunek każdego procesu twórczego. A. Wojciechowski nazywa go „bezpieczną przestrzenią” (Wojciechowski 2002, s. 56). Dla osób z niepełnosprawnością intelektualną duże znaczenie ma forma materialna w postaci rysunku.

Anna G. (lat 32) ma orzeczone upośledzenie umysłowe w stopniu umiarkowanym, a co za tym idzie – zaburzenia m.in. spostrzegania, analizy i syntezy wzrokowej, wyobraźni przestrzennej, osłabione umiejętności wykonania operacji umysłowych na materiale percepcyjnym – klockach, układankach. Dysfunkcje w zakresie procesów poznawczych znajdują swoje odzwierciedlenie w jej rysunkach, w których brak perspektywy, niezachowane są stosunki wielkości. A jednak te prace ujawniają wrażliwość i intuicję twórczą. Zwłaszcza w doborze barw – są żywe, soczyste, dosadne – uzyskane przez duży nacisk kredki (Nieduziak 2009, s. 195–196).

Autorka artykułu zaznacza, że zajęcia rysunkowe pozwalają Ani oswoić własne emocje, ukazać świat wewnętrznych przeżyć i doświadczeń, których nie spo-

sób wyrazić werbalnie. Aby dostrzec w osobie z niepełnosprawnością intelektualną owe wewnętrzne doznanie, aby ujrzeć ją jako twórcę dzieła, należy odkryć w niej zdolność do ekspresji.

I znowu nie chodzi tu o rozumienie dzieła, jako wielkiego i doskonałego dzieła sztuki, ale materii uzewnętrzniającej piękno duszy i przeżyć niepełnosprawnego, nawet z jego lękami, niepokojami, negatywnymi emocjami. Trzeba spojrzeć na tego człowieka, uwikłanego w ten niezwykle proces twórczy, nie jak na wielkiego artystę, ale twórcę, w rękach którego powstaje doskonały portret otaczającego go świata, widzianego i odczuwanego przez pryzmat jego uczuć, przeżyć i doświadczeń (Filińska 2009, s. 40).

Rysunek autorstwa osoby z niepełnosprawnością intelektualną jest dowodem na umiejętność odwzorowywania i przekształcania rzeczywistości oraz próbą samodzielnego tworzenia. Natomiast rolą otoczenia staje się próba uznania i docenienia powstałych realizacji plastycznych. Wytwór, zwłaszcza ceniony przez odbiorców, pełni funkcję kompensacyjną, dowartościowującą autora. W tym kontekście należy przytoczyć pogląd M. Gołaszewskiej, która uważa, że o twórczości można mówić wtedy, gdy wytworzone przez twórcę dzieło już jest wartością dla niego samego, ponieważ w procesie tworzenia produktu autor nauczył się czegoś, przeżył jakieś wzruszenia, wzbogacił się wewnętrznie (Gołaszewska 1977, s. 78). Pogląd ten pozwala wnioskować, że każda osoba z niepełnosprawnością intelektualną jest w stanie przeżywać akt twórczy i wytwarzać pewne wartości, chociażby tylko dla siebie.

Wejście osoby obciążonej niepełnosprawnością intelektualną w krąg działalności rysunkowej ma szczególne znaczenie autorehabilitacyjne, psychoterapeutyczne, tak w wymiarze indywidualnym, jak społecznym.

Jest swoistym ekwiwalentem za trud pokonywania niepełnosprawności. Niepełnosprawny im bardziej jest artystą, tym jest mniej niepełnosprawny. Dla wielu artystów ich twórczość jest długim procesem samorealizacji, czyli pełnym wykorzystaniem własnych talentów, zdolności, możliwości. Twórczość daje osobom niepełnosprawnym zdolność samostanowienia o sobie, wyrabia zdrowy krytycyzm, zaszczepia postawę reformatorską, dzięki wierze we własne siły zmierzającą do przeobrażenia świata i siebie, co jest wyznacznikiem samorealizacji (Czerwińska 2009, s. 259).

Kontakt z jednostką z niepełnosprawnością intelektualną pozwolił mi odkryć jej niezmierną wrażliwość, wyczucie estetyczne i ogromną chęć współpracy twórczej – współpracy ambitnej, nieprzeciętnej, a przy tym w najwyższym stopniu spontanicznej. Pierwsze wspólne kreski, zabawa kolorem, wzajemne wczuwanie się w aktywność, dzielenie się emocjami i przeżyciami, rozumienie wzajemne, przeciwstawianie się utartym schematom, pozwoliło na wyklarowanie wniosku, iż istotne znaczenie powinno nadawać się udziałowi twórczej ekspresji rysunkowej w psychospołecznym procesie przystosowania do niepełnosprawności. Twórcza działalność rysunkowa bowiem odgrywa szczególną rolę w dążeniu do pełnej

transcendencji samego siebie, do osiągnięcia i przekraczania pewnych standardów, schematów i norm. Wiele osób z niepełnosprawnością intelektualną urzeczywistnia to dążenie, angażując swoje możliwości w tworzenie wytworu rysunkowego.

Na ogół, jeśli tego rodzaju zajęcie jest realizowane konsekwentnie, utrzymując napięcie przez bardzo długi okres, samo w sobie jest opłacalnym i pobudzającym procesem, gdyż uczy: samodzielnego działania nastawionego na osiągnięcie odległego celu; otwartości na doświadczenia; odwagi ukazania swej odrębności innym; rozpoznawania własnych sił i możliwości, odwagi bycia oryginalnym i twórczym, co rozciąga się na wiele dziedzin życia (Hryniewicka, za: Czerwińska 2009, s. 259).

W przypadku powodzenia „wzmacnia samoocenę, wyzwala uczucie zwycięstwa nad samym sobą, nad własną inercją. Ponadto uwalnia od neurotycznych, infantylnych, urojonych problemów, umożliwiając tym samym stawienie im czoła, znoszenie realnych problemów życia; pozwala zachować względną stałość w obliczu silnych ciosów, deprywacji, frustracji; ułatwia utrzymanie względnej pogody ducha, pomimo okoliczności, które dla innych byłyby bardzo trudne; pozwala docenić w prostoduszny sposób podstawowe dobrodziejstwa własnej egzystencji” (Hryniewicka, za: Czerwińska 2009, s. 259–260).

Przytoczone wyżej refleksje pozwalają ustalić obszar ekspresji plastycznej, w tym twórczej ekspresji rysunkowej jednostki z niepełnosprawnością intelektualną. Z jednej strony jest ona naturalnym przejawem aktywności psychicznej, rodzi się jako potrzeba wyrażania, komunikowania i odczuwania własnej osoby poprzez wewnętrzną integrację, społeczne przystosowanie i indywidualizację. Z drugiej strony ekspresja rysunkowa jako oddzielony od podmiotu sprawczego materiał informacyjny, przynależący do świata przedmiotowego, jest rzeczą, wytworem posiadającym swoistą kompozycję złożoną z linii, kształtów, barw, walorów, przestrzeni. Właśnie sfera ekspresji rysunkowej i estetyki ruchu dłoni zapewnia osobie z niepełnosprawnością intelektualną jakość rozwoju zmysłów (postrzeganie), uczuć (przeżywanie) i umysłu (poznawanie).

W. Dykcik nadmienia, że twórcza aktywność rysunkowa osób z niepełnosprawnością intelektualną wchodzi w zakres działań samorealizacyjnych, spełniających funkcje kulturoterapeutyczne, socjoprofilaktyczne oraz psychoprofilaktyczne, które „pośredniczą między jednostką a społeczeństwem, organizują bezpieczne miejsca chroniące przed przemocą i agresją, zapobiegają zamykaniu się w kręgu własnych spraw i problemów, tworzą przestrzeń akceptacji, oparcia i zrównoważonego rozwoju, promują sukces i satysfakcję” (Dykcik 2005, s. 67).

A. Hulek przypisuje natomiast twórczej działalności rysunkowej osób z niepełnosprawnością intelektualną funkcje następujące: środek terapeutyczny, kompensowanie braków, charakter katartyczny, ujawnianie specjalnych potrzeb, ułatwianie samorealizacji, rozwijanie zdolności i sprawności artystycznych, pomoc w poznawaniu, pobudzanie i doskonalenie procesów psychicznych, emocji,

myślenia, percepcji, zaprzeczanie obiegowym sądom, że pewne rodzaje sztuki są blokowane przez niepełnosprawność, ułatwianie integracji z osobami pełnosprawnymi, środek wzmocnienia osobowości, innego spojrzenia na siebie oraz życie w całkowitej wolności (Hulek 1992, s. 18).

Reasumując powyższe wypowiedzi, należy nadmienić, iż działalność rysunkowa bazuje na trzech zasadniczych obszarach:

– odkrywanie (tworzenie odpowiednich warunków do rozwoju osób z niepełnosprawnością intelektualną, rozpoznawanie ukrytych w nich możliwości twórczych oraz potrzeb estetycznych);

– tworzenie związków (obszar komunikacji międzyludzkiej wraz ze światem wartości, w który osoby z niepełnosprawnością intelektualną są wprowadzane poprzez kontakt z wytworem sztuki);

– twórczość (pełne, spójne działanie, którego efektem jest konkretny wytwór).

Rysunek jest jedną z wielu twórczych przestrzeni sztuki – sztuki rozumianej jako obcowanie z drugim człowiekiem, czyli szukanie bezpieczeństwa w tożsamości, jako żądza odkrycia sensu dla siebie oraz jako ujawnianie i artykułowanie siebie w celu przekraczania wydawałoby się niemożliwego (Krasoń 2003, s. 10).

Powyższe znaczenia rysunku ukazują wyraźnie, iż potrzeba ujawniania siebie jako osoby z niepełnosprawnością intelektualną zachodzi podczas tworzenia dzieła, komponowania treści formalnych i przedstawieniowych. Natomiast wartość rysunku bywa związana z faktem, że stwarza możliwość wyzbycia się pewnych przeżyć o charakterze emocjonalnym. Katartyczna jego wartość, odkryta już w starożytności, przejawia się w procesie twórczym niepełnosprawnego artysty, jak również w szeroko pojętej aktywności rysunkowej, artystycznej w sensie terapeutycznym, autorehabilitacyjnym. Należy jednak podkreślić, że obok potrzeby oczyszczenia z pewnych doznań istnieje drugi czynnik motywacyjny, który polega na pragnieniu zatrzymania tych przeżyć, by mogły zostać odczytane przez innych.

Akt tworzenia dzieła jest obcowaniem z samym sobą, ale obcowaniem niejako z myślą o dopuszczeniu do tej specyficznej intymności osób trzecich – odbiorców. To umożliwia zaspokojenie potrzeby kontaktu, komunikacji, wyrażania siebie, a także spełnia rolę perswazyjności wobec widza. Wyrażenie siebie przynosi wyładowanie napięć, ale i jest nośnikiem informacji przekazanej publiczności. Informacji nacechowanej emocjonalnie w sposób znaczący (Krasoń, Mazepa-Domagała 2003, s. 13).

Twórcza działalność rysunkowa podejmowana przez jednostki z niepełnosprawnością intelektualną wyrasta z ich potrzeb i tym potrzebom służy. Jest w pełni zintegrowana z ich odczuciami, a w związku z tym pozwala na prawdziwe, adekwatne wyrażanie siebie. To z kolei stanowi ważny element wychowania,

edukacji, terapii, a przede wszystkim autorehabilitacji, dzięki której człowiek potrafi żyć prawdziwie głęboko i kieruje swe trwanie ku transcendencji.

ZAKOŃCZENIE

Postrzeganie człowieka z niepełnosprawnością intelektualną jako niepodobnego do „ja” wyzwała pewne charakterystyczne reakcje:

[...] poczucie obcości wobec *innego*, niekiedy obawy w okazywaniu zainteresowania jego osobą i jego sytuacją, tendencja do posługiwania się stereotypowymi uogólnieniami, niewiara w możliwość porozumienia się, a także poczucie lęku, bezradności w sytuacji spotkania i godzenie się z położeniem drugiego człowieka jako *gorszego*. Konsekwencją tych zachowań jest ograniczanie możliwości uczestniczenia tych osób w różnych sytuacjach, aktywnościach, a tym samym ograniczanie ich rozwoju (Głodkowska 2009, s. 82).

Twórczość rysunkowa pozwala osobie z niepełnosprawnością intelektualną dostrzec jej indywidualne możliwości, predyspozycje, zdolności, które mają istotny wpływ na zwiększenie poczucia własnej wartości, a także na zmianę podejścia do niej osób z jej otoczenia społecznego.

Rysunek zatem jako twórcze medium staje się fundamentem procesu autorehabilitacji tych osób, umożliwiając im samorealizację i autokreację. Angażując się w proces rysunkowy, jednostki z niepełnosprawnością intelektualną jako wrażliwe, silnie odbierające sygnały z otoczenia, pragnące kontaktu z drugim człowiekiem dzielą się światem własnych przeżyć i doświadczeń, dzielą się własnym życiem oraz sposobem i głębią odczuwania. Obrazują wszystkim dobrze znane uczucia i emocje, pragnienia, tęsknoty, jednak w inny, odmienny sposób. Prezentując konkretną warstwę przedstawieniową i formalną wytworu uczą się samodzielnego działania, samodzielnego podejmowania wyborów, osiągania stawianych sobie celów, by w przyszłości dzielnie zmagać się z problemami życia codziennego i mieć odwagę ukazywania swojej odrębności. Natomiast związane z twórczością rysunkową przeżycia estetyczne, które posiadają tak znaczący wpływ na psychikę człowieka, przyczyniają się do uświadamiania własnej podmiotowości, służąc odnalezieniu indywidualnej drogi życiowej prowadzącej do integracji społecznej.

Twórczość rysunkowa osoby z niepełnosprawnością intelektualną powinna charakteryzować się pełnym zaangażowaniem jednostki w proces twórczy, a naszym zadaniem jako pedagogów specjalnych jest kreować warunki wypowiedzi artystycznej oraz inspirować do wolności twórczej, bowiem „im bardziej uczciwie, obiektywnie i naturalnie potraktujemy ograniczenia spowodowane twoim upośledzeniem, tym większe będziesz miał szanse znalezienia drogi wyjścia czy pokonania ograniczeń. Problem polega nie na tym, co życie szykuje dla was, ale na tym, jakie życie potraficie stworzyć sobie sami” (Kosakowski 2003, s. 53–54).

BIBLIOGRAFIA

- Arnheim R. (1978), *Sztuka i percepcja wzrokowa*, Warszawa: Wydawnictwo WAiF.
- Aumer B. (1995), *Sztuka jest jedna. Twórczość niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Czerwińska M. (2009), *Aktywność twórcza w procesie rehabilitacji osób z niepełnosprawnością wzroku – refleksje między terapią a sztuką*, [w:] M. Dycht, L. Marszałek (red.), *Dylematy, (niepełno)sprawności – rozważania na marginesie studiów kulturowo-społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
- Drzewucka A. (2010), *Twórczość plastyczna a sztuka współzycia – o znaczeniu twórczości plastycznej w procesie rozwijania kompetencji emocjonalno-społecznych dziecka w wieku przedszkolnym*, [w:] W. Bobrowicz (red.), *...Sztuka/twórczość... edukacja. Współczesne problemy edukacji estetycznej i artystycznej*, Lublin: Wydawnictwo VERBA.
- Dykcik W. (2005), *Pedagogika specjalna wobec aktualnych sytuacji i problemów osób niepełnosprawnych*, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Filińska M. D. (2009), *Kreatywność osób niepełnosprawnych intelektualnie – problemy źródeł. Problemy definicyjne i interpretacyjne współczesnego rozumienia „terapii przez twórczość” – zwrot ku źródłom etymologicznym*, [w:] J. Głodkowska, A. Giryński (red.), *Kreatywność osób z niepełnosprawnością intelektualną – czy umiemy myśleć inaczej*, Warszawa: Wydawnictwo AKAPIT.
- Garda-Lukaszewska J., Szperkowski T. (1997), *Współtworzenie – zajęcia plastyczne z osobami upośledzonymi umysłowo*, Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Głodkowska J. (2009), *W trosce o przestrzeń rehabilitacyjną wokół osób z upośledzeniem umysłowym – czy zuchwale rzemieślnictwo pedagogiki specjalnej?* [w:] M. Bielska-Lach (red.), *Pedagogika specjalna. Różne poszukiwania – wspólna misja*, Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Gołaszewska M. (1977), *Człowiek w zwierciadle sztuki. Studium z pogranicza estetyki i antropologii filozoficznej*, Warszawa: PWN.
- Górniewicz J. (1992), *Rozwój i kształtowanie wyobraźni dziecka*, Warszawa–Toruń: Wydawnictwo PRAKSIS.
- Hohensee-Ciszewska H. (1976), *Podstawy wiedzy o sztukach plastycznych*, Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Hulek A. (1992), *Sztuka a ludzie niepełnosprawni*, „Kultura i Edukacja”, 2.
- Kosakowski Cz. (2003), *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*, Toruń: Wydawnictwo AKAPIT.
- Krasoń K., Mazepa-Domagala B. (2003), *Przestrzeń sztuki dziecka. Strategia intersemiotycznego i polisensorycznego wsparcia jednostek o obniżonej sprawności intelektualnej*, Katowice: Wydawnictwo LIBRUS.
- Krause A. (2010), *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Lipkowski O. (1977), *Pedagogika specjalna*, Warszawa: PWN.
- Masłow A. H. (1990), *Motywacja i osobowość*, Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Nieduziak E. M. (2009), *Twórczość plastyczna osób z niepełnosprawnością intelektualną, uczestników warsztatu terapii zajęciowej – studium przypadku*, [w:] J. Głodkowska, A. Giryński (red.), *Kreatywność osób z niepełnosprawnością intelektualną – czy umiemy myśleć inaczej*, Kraków: Wydawnictwo AKAPIT.
- Obuchowska I. (1991), *O autorewalidacji*, [w:] K. Kuligowska (red.), *Z problematyki kształcenia pedagogów specjalnych*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Pielasińska W. (1983), *Ekspresja jako wartość i potrzeba*, Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Popiek S. (2003), *Ekspresja plastyczna i jej wartości jako metody projekcyjnej w badaniach psychologicznych*, [w:] M. Łąguna, B. Lachowska (red.), *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Siemież M. B. (2001), *Twórczość osób niepełnosprawnych jako ich droga samorealizacji*, [w:] A. Maciarz, Z. Janiszewska-Nieścioruk, H. Ochonczenko (red.), *Człowiek niepełnosprawny w rodzinie i środowisku lokalnym*, Zielona Góra: Wydawnictwo LTN.
- Stochmiałek J. (1991), *Przygotowanie pedagogów specjalnych do stymulowania aktywności społeczno-zawodowej młodzieży niepełnosprawnej*, [w:] L. Malinowski, J. Stochmiałek (red.), *Aktywność społeczno-zawodowa młodzieży niepełnosprawnej i niedostosowanej społecznie: raport końcowy z badań w ramach grupy tematycznej VII*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Stochmiałek J. (1994), *Kierowanie pomocą opiekuńczo-wychowawczą w makro- i mikrosystemach pedagogicznych*, [w:] J. Stochmiałek (red.), *Rozwój systemu opieki i socjalizacji*, Częstochowa: Wydawnictwo WSP.
- Szuman S. (1990), *Sztuka dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Tomaszewski T. (1993), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo FI.
- Wojciechowski A. (2002), *Obecność. Zebrane teksty*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Wojciechowski A. (2004), (red.) *Terapia spotkania*, Toruń: Wydawnictwo UMK.

SUMMARY

The key task of a special education teacher working with people with intellectual disabilities is to initiate the process of autorehabilitation. An important role is played by a process of self-creation of people with intellectual disabilities and one of the possible impacts play the plastic arts and especially those drawings. This article is an attempt at an in-depth reflection on the characteristics and the process of shaping the autorehabilitation based on the value of drawing as a fundamental medium of one's art. Life confronts people with intellectual disabilities and higher requirements. Any attempt to change their own destiny therefore requires much effort, hard work on yourself and infinite self-confidence. Creative activities therefore are designed to help these individuals to be more potent than the external conditions – and the more we appreciate their importance, the higher they will be placed on the current drawing creation process, thus making it the foundation of autorehabilitation.

Key words: Plastic art, drawing people with intellectual disabilities, rehabilitation, autorehabilitation